

Vårt avvikande grannland Ryssland – en summering^I

av Tomas Bertelman

Résumé

The text explores why Russia remains fundamentally different from the rest of Europe by identifying four enduring historical traits. First, it traces Russia's origins to the Mongol-dominated Muscovite state, which inherited autocratic rule, absence of private property, and a culture of subservience. Second, it describes Russia's rapid imperial expansion—from Siberia to Europe—and argues that the empire, rather than a national state, became Russia's core identity. Third, it highlights the enormous bureaucratic-military apparatus that sustained this empire, prioritizing military power over societal development. Fourth, it examines a political culture shaped by autocracy, corruption, fatalism, and limited civic traditions, which has hindered democratic reform. These persistent structures underpin today's war in Ukraine, which the author sees as an existential struggle for both Ukraine's sovereignty and the survival of Russia's authoritarian imperial model. The text concludes that meaningful reform in Russia has historically only followed military defeat, and that a Russian loss in the current war may be the necessary precondition for future democratic change.

NÄR MAN I skåne hör uttrycket ”den evige grannen” så är det kanske till Danmark som tankarna i första hand går, åtminstone vad gäller sådant som hänt de senaste seklerna. Här i Viken är de konkreta spåren av Ryssland inte så många. Kanske kan man säga att här är det Danmark som spelat den roll som Ryssland haft för våra östra kuster – åtminstone som vår traditionella konkurrent om makt och inflytande – och som traditionell arvförande.

Om man konsulterar Wikipedia om Sveriges utkämpade krig genom historien, får man veta att vi haft 14 krig med Ryssland och 15 krig med Danmark, under 600 år, från 1200-talet till napoleonkrigen. Att krigen är ungefär lika många beror nog på att de båda länderna ofta passat på att

slå sig ihop för att bekrija oss tillsammans, när tillfälle getts.

Vad gäller Danmark är vi nu lyckligtvis bästa grannar. Men Ryssland kvarstår som det stora problemet. Det skiljer sig fortfarande så dramatiskt från resten av Europas länder, att vi måste ägna energi att förstå hur och varför. Man talar ofta om ”det eviga Ryssland” och menar då ett antal förhållanden som bestått genom historien, och som visat sig vara svåra att ändra på. De betingar varandra och bidrar till att samma ryska mönster tenderar att upprepas.

Vilka är då dessa de eviga dragen? Det är knappast fråga om några nyheter, och kanske kan de i någras ögon verka lite schablonartade, men de är avgörande för att Ryssland fortsätter att vara ett så i grunden avvikande land. De kan sammanfattas i fyra punkter.

Moskvarikets ursprung

Först Moskvarikets asiatiska tillblivelse. Kievrikets rötter i vikingatiden är välkända, liksom mongolernas invasion på 1200-talet. Det sk tataroket varade till slutet av 1400-talet. Mongolerna, som erövrat nästan hela den asiatiska landmassans slätter, ville inte bosätta sig i de ryska skogarna. Istället gjorde man de ryska furstarna till vasaller, som fick komma till den mongoliske Khanen vid Volga och betala skatt. Men interaktionen ledde till en viss symbios och kulturell påverkan på de erövrade folken. Just furstendömet Moskva kom att representera khanen genom att driva in skatt åt mongolerna också från de andra ryska furstendömena, och med tiden blev Moskva deras främste partner i väster.

”*Moskvafurstendömet kom att påverkas så starkt av sina mongoliska herrar att det lade sig till med deras politiska kultur.*”

Moskvafurstendömet kom att påverkas så starkt av sina mongoliska herrar att det lade sig till med deras politiska kultur, som framför allt bestod av tre saker: den absoluta maktens odelbarhet, frånvaron av privat egendom och allas livegenskap och totala underkastelse under den mongoliske khanen. Många ryska historiker har konstaterat att när Moskva steg fram och började expandera på 1400-talet, till följd av mongolväldets splittring var det inte en fråga om befrielse från det tatariska oket, eftersom Moskva självt hade blivit en del av detta ok. Moskva trädde med andra ord fram som stat på 1300–1400-talen, inte som befriare från utan som *arvtagare* till Djingis Khan.

Men den ryska kulturens och språkets vaggastod stod inte i Moskva utan längre söderut, i Kiev. Dit nådde mongolerna också, men bara kortvarigt. Kiev och de södra delarna inlemmades istället på 1300-talet och framåt i det litauiska och sedan polsk-litauiska väldet. Där fick katolicismen större inflytande, och även en utveckling som innebär en differentiering av samhället och ett mått av pluralism, som i Västeuropa, med kyrkan, feodalherrar och städer som delvis självständiga aktörer.

Det är egentligen om denna civilisatoriska klyfta, en avgrund i själva verket, som det pågående kriget handlar. Det har från början i Ukraina funnits *fröet till ett annat Ryssland än Moskvas*, och det är det som Putin vill eliminera en gång för alla. Det pågående kriget gäller inte territorier eller några provinser utan den ryska, dvs den moskovitiska ordningens bestånd. Ett stort östslaviskt land som Ukraina, med ett demokratiskt och öppet samhälle, med god ekonomisk utveckling och framgångsrik integration i Europa skulle vara ett dödligt hot inte bara mot Putins maktinnehav utan mot möjligheten att bevara det traditionella Ryssland som ett auktoritärt imperium. Putins falska historieskrivning, som härleder Moskvas rötter direkt från Kievriket, är ett ideologiskt sätt att utplåna Ukraina, och därmed detta alternativ.

Moskvaimperiets utbredning

En politisk ordning hämtad från Djingis Khan var den första av de fyra grundläggande faktorerna. Den andra gäller Moskvaimperiets geografiska utbredning. Den gick hisnande fort. När Mongolväldet föll samman i slutet av 1400-talet, var det ryska furstendömet Moskva mindre än Sverige. Men 100 år senare hade det nått ända till Uralbergen och var större än alla europeiska stater tillsammans.

Ytterligare 50 år senare, d v s ungefär vid tiden för Westfaliska freden, hade man nått ända fram till Stilla havet. Detta var *Moskvaimperiet*: man hade erövrat Sibirien i rekordfart. Sibirien var glest befolkat och försvarslöst. De ryska pälsjägarna ledde anmarschen, och de utsatta nomadfolken var lika sårbara som Sydamerikas ursprungsfolk inför den moderna europeiska triaden av krut, alkohol och bakterier.

Moskva nådde alltså Stilla havet i mitten av 1600-talet. Men man hade ännu inte erövrat det gamla ryska kärnområdet i söder längs floden Dnjepr med Kiev som centrum, den ryska kulturens vagga. Man hade förstås försökt, och i drygt hundra år krigade Moskva utan framgång mot de mer avancerade grannarna i väster. Först med Peter den Stores modernisering av armén och flottan och den avgörande segern över Sverige i början av 1700-talet kunde Ryssland avancera västerut. Samtidigt hände något djupgående: *det jättelika Moskvaimperiet förvandlades*. Moskva upphörde att vara centrum. Den nya huvudstaden blev Sankt Petersburg som centrum för det nya riket, som blev *det ryska imperiet*. Det ryska imperiet trängde in i Europa. Under 1700-talet tog man Baltikum och stora delar av det vidsträckta polska riket, inklusive det ukrainska territoriet. I söder erövrade man tatarernas sista områden som Krim. Lite tillspetsat kan man säga att *det var genom erövringen av Ukraina som Moskva gjorde sig till Ryssland*, samtidigt som det traditionella Moskva försvann och förvandlades till en del av Sankt Petersburgsimperiet, det ryska mångnationella imperiet.

Peter den Store bytte inte bara huvudstad, han ersatte de gamla moskovitiska bojarerna och deras ortodoxa traditioner med en ny, utländskt influerad styrande elit, en ny imperieelit, som tvangs anamma europeiska vanor och började tala främmande språk.

Expansionen fortsatte under 1800-talet. I Napoleonkrigen framträder Ryssland som segrare och blir en ledande makt i Europa. Under resten av seklet erövrade man hela Centralasien, och Stillahavsområdena från Kina. Denna ryska expansionskraft fortsatte som bekant över till den amerikanska kontinenten i form av Alaska, som USA senare köpte. Men det kanske är mindre känt att ryssarna faktiskt tog sig ända ned till Kalifornien och grundade Fort Ross, en bit norr om San Francisco. Därifrån drog man sig självmant tillbaka på 1840-talet – det blev för olönsamt.

”*Det var just imperiet som förhindrade framväxten av en nationalstat.*”

Men själva Moskva hade under denna expansion förlorat sin roll som imperiets gamla kärnområde, sedan Sankt Petersburg grundats för att vara det nya imperiets centrum. Det nya imperiet *saknade en gammal metropol* – det blev sitt eget ändamål. Imperiet blev *statens idé och mening*. Ryssland har aldrig varit en nationalstat, och det var *just imperiet som förhindrade framväxten av en nationalstat*. De europeiska kolonialmakterna kunde gradvis avveckla sina imperier, ofta efter långa krig, men de spanska, brittiska eller franska metropolerna uppfattades aldrig som hotade. Frankrike kunde t o m släppa Algeriet efter ett blodigt krig, utan att Frankrike som stat uppfattades som hotat. Men det nya Ryssland ansåg sig inte kunna släppa Tjetjenien utan att hela imperiekonstruktionen uppfattades vara i fara.

Imperiet är alltså av grundläggande vikt för Moskva. Alla de fyra stora landimperierna gick under i första världskriget, det ryska också. Men när bolsjevikerna befäst makten, återerövrade man sina koloniala besittning-

ar, även om man i sin egen historieskrivning kallade det för ett inbördeskrig. Imperiet ses alltså av Kreml som Rysslands unika bidrag till världshistorien, men är också den främsta orsaken till att Ryssland är en diktatur. Samtidigt är imperiet en källa till stolthet hos många ryssar (åtskilliga ryssar säger sig ”jag må vara maktlös och förtryckt, men jag är i alla fall del av något unikt storslaget som inger respekt och fruktan”).

En så enastående expansion som det moskovitiska och senare ryska imperiets hade förstås flera olika orsaker. Avsaknaden av naturliga gränser och sårbarheten för attacker över de asiatiska slätterna drev expansionen åt söder och sydost. Erövringen av Sibirien dominerades av ekonomiska intressen. I Europa vägde den gamla konkurrensen med Polen och Ukraina tungt, liksom traditionella strategiska stormaktsintressen. De senare dominerade också 1800-talets expansion i Asien.

Imperiet har även burit på en idé om en *grundläggande motsättning till västerlandet* – om Ryssland som en från Europa skild stormakt. Försöken att formulera Rysslands idé har tagit sig många uttryck, från strävan att ena alla slaviska folk till en mission att dominera det enorma slättlandet mellan Karpaterna och Sinkiang, om landmakten mot sjömakten, med oförenliga värdesystem, som Sparta mot Athén, Tyskland mot England, och idag Ryssland mot USA. Den ortodoxa kyrkans konflikt med Rom och Moskvas historiska anspråk på att vara ett tredje Rom hör också hit. Gemensamt för alla dessa tolkningar är föreställningen att Västerlandet inte gett Ryssland det erkännande, den respekt och det inflytande som landet har rätt till i kraft av sin storlek. President Jeltsin tillsatte på 90-talet en kommitté som skulle utarbeta vad som egentligen var den ryska idén – men den lades ned i brist på resultat.

För att sammanfatta de två första av de fyra eviga dragen: enväldet blev en bestående följd av Moskvas ”asiatiska” födelse, och imperiet blev det framväxande landets idé och mening.

Byråkrati och militära intressen

Det som gjort det möjligt att bevara imperiet är den tredje konstanta faktorn, nämligen den gigantiska byråkratins förmåga att koncentrera militära resurser. Den statliga byråkratin infördes av Peter den Store och blev en ersättning för det civila samhälle som växte fram i Europa som en följd av den ökande ekonomiska och politiska diversifieringen. Den ryska byråkratin (organiserad i ett militärt inspirerat system med 14 grader) var som allt annat underordnad tsaren. Att det var en militär förvaltning som styrde imperiet, ett imperium som var sitt eget ändamål, betydde att det var de militära intressena som prioriterades, inte att utveckla landets ekonomiska potential eller tillgodose folkets behov.

Dessa tre faktorer – enväldet, imperiet och den stora, delvis korrupta byråkratin – kan tillsammans ses som en slags järntriangel som håller konstruktionen på plats – genom alla påfrestningar och utmaningar.

Politisk kultur

Den fjärde och sista punkten gäller den politiska kultur, kanske kan man kalla det mentalitet, som kommit att prägla den ryska samhällsordningen, och som också är en produkt av historien. Under den absoluta makten fanns från början en atomiserad befolkning. Även om ansatser gjordes under 1800-talet, skedde aldrig någon spontan differentiering av samhället och makten underifrån som i Europa, genom feodalismen

till ståndssamhället, genom tillväxten av kyrkans inflytande, framväxten av olika korporationer, städer, företag o s v, allt det som bidragit till ett sammansatt, komplicerat samhälle, där makten är spridd och delad på många olika sätt. Den ortodoxa kyrkan förblev inåtvänd och underordnad tsaren. Renässansen, reformationen, liberalismen, alla de stora kulturella och idémässiga omvandlingarna som drev västerlandets utveckling framåt, gick till stor del Ryssland förbi. Avståndet mellan makten och folkets atomiserade massa förblev enormt och präglar fortfarande Ryssland.

Enväldet i det stora imperiet krävde som nämnts en stor byråkrati underordnad den allsmäktige tsaren. Men inte ens en aldrig så mäktig tsar kunde utöva enväldig makt i ett så enormt rike, och följderna blev att byråkratin och armén, som från början måste ges stor självständighet och därmed kom att utmärkas av stor korruption, från den lägste till den högste. ”Det är strängeligen förbjudet att inte ta emot mutor enligt rang” säger revisorn i Gogols klassiska pjäs från 1837. I detta system blev också förställningen, imitationen, låtsandet och lögnen centrala inslag för hög som låg, när det gällde att överleva och skydda sig mot överheten.

”*Någon har formulerat det så att ryssarna har ett bekvämt förhållande till ondskan.*”

Och eftersom den högsta makten är som en främmande ockupationsmakt som folket inte känner något ansvar för, känner den vanlige undersåten inte heller något ansvar för statens handlingar. Det ryska samhällskontraktet har kunnat formuleras ganska enkelt: *makten* säger: vi låtsas att vi bryr oss om er, och *folket* säger: vi låtsas att vi respekterar er. Man försöker leva skilda liv

och det är så man kan förklara den likgiltighet, acceptans eller till och med passiva stöd som en betydande del av det ryska folket uppvisar inför kriget mot Ukraina. Den inställningen är naturligtvis också formad av den intensiva statliga propagandan, men faktum är att det också finns en traditionell, fatalistisk acceptans av ondskan, när denna utövas i statens namn. Det är inte en slump att Ivan den förskräcklige och Stalin brukar hamna högt upp, när det ryska folket ska ange sina främsta ledare. Det finns en slags sakral förståelse för maktens handlande när den försvarar imperiet.

Någon har formulerat det så att ryssarna har ett bekvämt förhållande till ondskan. Men den maktlösa accepten hos många av en brutal stats agerande motsvaras hos individen av ett annat drag: en tradition att uthärda umbäranden och lidanden i en omfattning som vore otänkbar i moderna samhällen, ofta med fatalism och tålmod, samt en nedärvd tradition av låga eller negativa förväntningar. Detta är generaliseringar, men utan dem är det svårt att förstå det ryska samhället. De ger dock inte hela bilden förstås. Det finns många modiga människor som kämpar för demokrati i Ryssland, med stor fara för eget liv. De är heroiska och förtjänar vårt stöd, många av deras namn är kända världen över. Men de förblir en minoritet, och de har ännu inte lyckats påverka utvecklingen. Förtrycket har både skärpts och förfinats och har visat sig överraskande effektivt. Idag har nästan alla oppositionella tvingats fly landet eller tystats. Kremles fortsatta strävan att tysta alla avvikande röster verkar inte känna någon gräns.

Försök har gjorts genom historien att bryta denna onda cirkel av envælde, imperium och byråkrati. Det har främst skett efter det att makten i Ryssland försvagats till följd av nederlag i krig, men hittills har reformförsöken inte lett till något varaktigt demokratiskt

genombrott. Sådana försök gjordes i mitten av 1800-talet, efter nederlaget i Krimkriget, sedan i början av 1900-talet, först efter nederlaget i kriget mot Japan 1905 och sedan som bekant under första världskriget genom februarirevolutionen 1917, och så på 1980-talet efter förlusten i det kalla kriget. Det är alltså nederlag i krig som har försvagat regimen och skapat öppningar för reformer. Varje gång har försöken misslyckats. Det kan inte vara omöjligt att bryta den här onda cirkeln, någon gång kommer det kanske att lyckas. Det är kanske därför bättre att säga att Ryssland som vi känner det är *envist*, snarare än evigt.

”Rötterna till dagens konflikt sitter så mycket djupare än i en strid om några områden i östra Ukraina eller om Natos expansion.

För snart 40 år sedan skedde som alla vet början till ett demokratiskt genombrott, känt under namnet perestrojka. Det var en följd av Sovjetunionens förlust i det kalla kriget, och det ledde till imperiets sammanbrott, åtminstone temporärt. Men det var en följd av att kommunistpartiet abdikerade, inte av en stor folklig resning underifrån. Folk demonstrerade och krävde frihet – men det skedde först efter det att överheten inbjudit dem till det. Perestrojkan skrapade bara på ytan vad gäller de eviga dragen. Det skedde aldrig någon framtvängd brytning med de gamla strukturerna, som dominerades av säkerhetsorganen och militären. Framför allt skedde det aldrig någon politisk uppgörelse med Rysslands fruktansvärda förflutna. Imperiet ifrågasattes inte, imperimentaliteten bestod. Imperiets bestånd krävde att makten koncentrerades och enväldet återupprättades. Man

kan om perestrojkan säga som den brittiska historikern A J P Taylor gjort om det europeiska revolutionsåret 1848: ”historien nådde en vändpunkt men lyckades inte vända”.

När Willy Brandt knäböjde i Warszawa 1970, gjorde han det inte bara för polackernas skull utan för det tyska folkets skull, som hjälp på vägen mot att övervinna det förflutna. Kan man tänka sig Putin eller en efterträdare knäböja, som tecken på skuld för det förflutna, i Kiev, Warszawa, Prag, Tallinn, Riga, Vilnius, Budapest, Prag, Sofia eller någon annanstans?

Det är därför som rötterna till dagens konflikt sitter så mycket djupare än i en strid om några områden i östra Ukraina eller om Natos expansion. Målet är att utplåna Ukraina som nation och som ett ryskt alternativ till Kremles auktoritära ryska ordning. Därutöver syftar kriget till att undergräva den liberala världsordning vi haft för att ge ökat utrymme åt det auktoritära ryska imperiet.

Om man ska döma av historien, kommer ett nytt demokratiskt försök inte att kunna ske i Ryssland utan ett militärt nederlag för den nuvarande ordningen. Putins diktatur har ett fast grepp om makten. Resultatet av den pågående omvandlingen av ett auktoritärt Ryssland till ett totalitärt kan kallas ”krigsputinism”. Kriget mot Ukraina är för Putin ett slags existentiellt krig – för att återupprätta imperiet. Det var redan från början existentiellt för Ukrainas del, för att överleva. Nu har det alltmer blivit existentiellt för Putins del också för att behålla makten.

Utan ett ryskt nederlag i det pågående kriget måste vi vara beredda på en fortsatt lång konflikt med ett oreformerat, och därför fortsatt imperialistiskt Ryssland. Putin har lyckats med konststycket att kombinera imperium och rysk nationalism, trots att de traditionellt har stått i motsatsställning till varandra. Han och hans efterträdare kommer att behöva sin yttre fiende, konflikten

med Europa kommer att hållas levande, och efter Ukraina kan attacken komma att riktas mot någon annan granne – om denna bedömning verkar enighet råda bland västliga underrättelseorganisationer.

Ryssland kräver ju som bekant att grundorsakerna – ”the root causes” – till konflikten med Ukraina ska avlägsnas. Men dessa orsaker ligger inte hos Ukraina – utan i de förhållanden som här skildrats, de eviga eller envisa ryska dragen. Vad som kommer efter Putin kan vi förstås inte veta. De eviga dra-

gen innebär inte någon determinism, men de innebär att auktoritärt styre och konfrontation med västerlandet är det vi sannolikt har att räkna med under åtskillig tid framöver. *Att hjälpa Ryssland till ett kännbart nederlag i kriget* – det är vad vi kan bidra med för att Ryssland självt, någon gång och förmodligen på krokiga vägar, åter ska finna vägen till ett framtida nytt reformförsök.

Författaren är ambassadör och ledamot av KKrVA.

Not

1. Artikeln bygger på ett anförande som författaren höll i samband med Vikendagarna 27 juli 2025.